

Младена Прелић

Етнографски институт САНУ, Београд

mladena.prelic@ei.sanu.ac.rs

Јован Цвијић и прве деценије формирања и институционализовање етнологије као науке у Србији¹

Улога Јована Цвијића, посебно његове антропогеографске школе, у првим деценијама развоја етнологије у Србији била је неоспорно велика. Данас је њен утицај умногоме превазиђен, што је и очекивано с обзиром на временску дистанцу која нас дели од времена њеног настанка, али и више од тога – Цвијићево дело и значај у етнологији сматрају се по неким новијим оценама изразито спорним. У раду аутор настоји да одговори на питање зашто је до овога дошло, као и да ли је оправдано или не убрајати данас Јована Цвијића међу осниваче етнологије у Србији.

Кључне речи:

Јован Цвијић
(1865–1927),
антропогеографија,
историја етнологије
у Србији.

О Јовану Цвијићу и његовом раду доста је писано са различитих аспеката. Његово интердисциплинарно дело изазива пажњу географа, социолога, историчара, психолога, а такође и етнолога, све до данас. У етнологији, међутим, слика која се последњих година ствара о Цвијићу бива у извесном смислу контроверзна, па и изразито негативна, а његов рад и његова школа, која је снажно обележила почетке развоја етнологије као науке у Србији, не сматра се данас делом „праве“ етнолошке традиције. С друге стране, његов велики и дуготрајни утицај није тако лако пренебрегнути.

У овом раду покушаћу да одговорим на питање да ли се Јован Цвијић може данас сматрати „оцем-оснивачем“ етнологије у Србији, и због чега се мишљења

---

¹ Текст је резултат рада на пројекту бр. 177027, *Мултиетницитет, мултикултуралност, миграције – савремени процеси* Етнографског института САНУ, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

о њему међу етнологима толико деле и поларизују. Зашто је данас у потпуности одбачен као утемељивач етнологије, мада је донедавно управо у тој улози био слављен и хваљен? Да ли се Цвијић уопште може сматрати етнологом, или је он пре свега и изнад свега био географ и антропогеограф? Како је дошло до тога да антропогеографија, која је (захваљујући Цвијићу) снажно обележила почетке формирања етнологије као науке у Србији, временом нестане без трага и да данас две науке – етнологија и географија (овде, пре свега, у својим друштвеним аспектима), које су дуги низ година блиско сарађивале, немају никаквих међусобних контаката? На крају се поставља и питање да ли је могуће на новим темељима и са новим теоријским парадигмама у неким областима од заједничког интереса, на пример – у проучавањима миграција, обновити везе између ових двеју наука.

Јован Цвијић: кратка биографија²

Јован Цвијић је рођен 1865. године у Лозници. Отац му је био трговац из породице досељеника из Херцеговине, а мајка из породице Аврамовић, из села Коренита поред Лознице. После гимназијског школовања у Шапцу и Београду, студирао је географију на Београдском универзитету (1884–1888), а затим се усавршавао из области физичке географије и геологије на Бечком универзитету, код професора Албрехта Пенка (1889–1892). Докторирао је 1893. године на проблему карста и већ је тим радом привукао пажњу тадашње европске научне јавности. По повратку у Београд, исте године, постао је професор географије (и етнографије, али је упутио молбу Универзитету да га те обавезе ослободе, о чему ће бити још речи) на Великој школи, претечи Београдског универзитета.³ Следеће године основао је при Великој школи Географски завод, који постаје значајан центар географског и антропогеографског научног рада под његовим руководством. Поред тога што је његов рад био везан за Универзитет, већ са тридесет година, 1895. године, Цвијић је изабран за дописног члана Српске краљевске академије, а четири године касније – за редовног.

Јован Цвијић је у своје време био угледан не само у научним круговима него и у широј јавности. Као интелектуалац, имао је утицаја на јавно мњење, али никада није био директно политички ангажован, нити је вршио неку државну функцију. Политички се ангажовао само током Првог светског рата, учествујући у дипломатским мисијама Србије, као и у мировним преговорима након рата, као председник Историјско-етнографске секције, у оквиру делегације Србије на Мировним преговорима у Паризу, где је одиграо значајну улогу у одређивању граница нове југословенске државе.⁴ Такође, ангажовао се на неким јавним функцијама научног карактера – као ректор Универзитета 1907/08. и 1919/20.

² Веома добра и обухватна Цвијићева биографија може се наћи нпр. у Чубриловић (1987).

³ Универзитет у Београду основан је 1905. године.

⁴ О Цвијићевим политичким ставовима и краткотрајном директном политичком ангажману в. Трговчевић 1986. и 1995.

године, а од 1921. до смрти 1927. године – као председник Српске краљевске академије. Умро је у Београду, у 62. години, остављајући иза себе значајно дело у више научних области.⁵

Географија, антропогеографија, етнографија, етнологија: Јован Цвијић као професор, организатор научног рада и истраживач

Почеци развоја етнологије као науке и као универзитетског предмета испреплетени су са географијом, која је у то време на Великој школи у Београду сврставана у друштвене науке. Предмет за који је Јован Цвијић изабран као професор 1893. године звао се *Географија са етнографијом*, али он заправо ни на Великој школи ни касније на Универзитету није предавао етнографију (а ни етнологију). Цвијић је, наводно, већ наредне године упутио молбу просветним властима да га ослободе предавања етнографије, што су они и учинили (Ковачевић, 2001: 77).⁶ Вероватни разлог за то је могао бити да је Цвијић, као млад професор географије, која се као наука и универзитетски предмет код нас тек развијала, при томе од 1894. и руководилац новооснованог Географског завода и покретач првог научног часописа из географије у Србији, имао већ довољно обавеза (Чубриловић 1987: 33; Филиповић 1968: 27). Цвијић је географију видео као комплексну науку, а на тај начин се и школовао у Бечу, па је на универзитету настојао да развија и физичку географију и антропогеографију.⁷

---

⁵ Сабрана дела Јована Цвијића изашла су у 14 томова, у издању САНУ, 1987–1997.

⁶ Предмет *Географија са етнографијом* уведен је Законом о изменама и допунама устројства Велике школе из 1880. године. Први предавач којег бележе извори у периоду 1885–1887. године био је војни географ, пуковник Јован Драгашевић [1836–1915] (Ковачевић, 2001: 78–79). Међутим, изгледа да је по одласку Драгашевића у пензију, све до Цвијићевог именовања, место предавача било упражњено.

⁷ Географија је комплексна наука, која се бави и природним и друштвеним аспектима геосфере. У Цвијићево време, ово двојство се огледало у томе што се географија делила у две велике гране – физичка географија се бавила физичким особинама земљиног омотача, а антропогеографија – односом између природне средине и човека. Назив *антропогеографија* се први пут помиње у немачкој литератури 1842. године, а концепт модерне немачке антропогеографске школе дао је Фридрих Рацел (Friedrich Ratzel) 1882. године у делу *Antropogeographie* (v. Spasovski i Šantić 2013: 3). Рацелова школа је касније критикована да је прихватила концепт природног детерминизма, пренаглашавајући утицај природних фактора на размештај људи и народа. За ране међусобне односе антропогеографије и етнологије значајно је приметити да се и Рацел бавио етнологијом и да је истовремено са *Антропогеографијом*, чији је други том изашао 1891. године, 1885–1888. објавио и тротомно издање дела *Völkerkunde*, односно – наука о народима, етнологија. Главни протагониста модерне француске географске школе, Пол Видал де ла Бланш (Pol Vidal de la Blanche), поставио је делом *Principes de Géographie Humaine* из 1921. године темеље психобиблистичког антропогеографског правца, познатог и као *географија човека*, чије је тежиште било на проучавању веза између природе и друштва, кроз апострофирање већег утицаја људи на земљиној површини преко њихове територијалне организованости и начина размене добара (v. Spasovski i Šantić 2013: 2–4). Ове две школе, немачка детерминистичка и француска психобиблистичка, начиниле су темељ модерним антропогеографским истраживањима у многим земљама. Касније, током сопственог научноистраживачког рада, мада је био близак школи Видал де ла Бланша, Цвијић

Да је био свестан чињенице да је за антропогеографски рад неопходно и знање из етнологије, о томе сведочи и то што је у оквиру Географског семинара, који је организовао у Географском заводу, ускоро почео да се одржава „нарочити курс из етнологије“, за који су заправо били задужени Цвијићеви бољи студенти, међу којима се посебно истицао Јован Ердељановић, али је сам Цвијић осмишљавао садржај курса (Ердељановић 1927: XXVI).⁸

Наставни планови Велике школе мењани су и унапређивани 1896. и 1900. године, а географија и етнографија се и после тих промена појављују заједно, као стручни предмети у оквиру Историјско-географског одсека. Такође, појављују се заједно и као дипломски предмети (Барјактаровић 1963: 288; Самарцић 1963: 41).⁹

Када Велика школа 1905. године прераста у Универзитет, између осталог се 1906. године оснива и Етнолошки семинар или Семинар за етнологију са етнографијом, што представља прави почетак развоја ове дисциплине као универзитетског предмета (Барјактаровић 1963: 289–290).¹⁰ На Филозофском факултету тада постоји петнаест група на којима је могуће стећи диплому. Групе су двопредметне, и дипломски предмети под а) и б) су равноправни, а постоји и споредни предмет, под в), који се бира између два понуђена. И после ових промена, везе између етнологије и географије у оквиру универзитета остају врло блиске. Дипломски испит у оквиру VI групе, једини који је омогућавао дипломски испит из етнологије („с етнографијом“), подразумевао је (све под а) следеће предмете: *Антропогеографија с физичком географијом* и *Етнологија с етнографијом*; дакле, није било могуће дипломирати Етнологију и етнографију (и у овом случају се примећује да су оне конципиране као две дисциплине), ако се истовремено не дипломира и Антропогеографија и физичка географија, које су прве наведене у редоследу. Под б) се полагала Историја српског народа, а под в)

даје антропогеографским истраживањима оригинални допринос и заснива школу која у свету постаје препознатљива по уважавању историјског развоја, економских и социјалних варијабли геопростора (исто: 2), а чији је један од резултата – капитална синтеза *Балканско полуострво*.

⁸ Како Ердељановић пише: „Потписаноме, који је међу тадашњим Цвијићевим ученицима показивао највише интересовања за етнологију, била је дужност да преводи одељке из најбољих етнолошких дела које би Цвијић означио и да их излаже колегама“ (исто).

⁹ Питање је, међутим, да ли су предавања из етнографије у то време уопште одржавана, јер списак наставног особља из 1903. указује на то да је место наставника за овај предмет упражњено (Самарцић 1963: 45). Исти списак доноси податак да проф. Цвијић предаје географију (исто: 44).

¹⁰ Семинар је дуго низ година, све до Другог светског рата, имао два стална професора. Први је био Цвијићев омиљени студент и једно време асистент у Географском семинару, Јован Ердељановић (1874–1944), а други је био Тихомир Ђорђевић (1868–1944). Он, међутим, није био следбеник Цвијићеве парадигме и интересовао се пре свега за фолклор, обичаје, етничке мањине и културну историју, па је тиме утицај Цвијићеве антропогеографске школе донекле уравнотежен. Што се тиче двојности самог назива, етнологија са етнографијом, као и раније помињаног списка предмета на Великој школи, она указује на то да је између ове две дисциплине, тј. између дескрипције и научног приступа, већ тада прављена јасна разлика, односно – да се разјаснила термилошка збрка која је пратила употребу ова два појма у Србији до почетка 20. века (в. Ковачевић 2001: 81).

Археологија или Византологија (Самарцић 1963: 65). Што је још занимљивије, пошто су Етнологију и етнографију слушали студенти географије, Етнолошки семинар је организационо и формално био део Географског завода, на чијем челу се све до 1927. године налазио Јован Цвијић (Барјактаровић 1963: 290). Дефинитивно раздвајање Етнологије и Географије као дипломских предмета извршено је тек 1927. године,¹¹ мада је и тада остављена могућност да се изабере комбинација (а) Етнологија с етнографијом и (б) Географија (исто). Од тада се универзитетска настава развијала самостално, али дуга Цвијићева сенка није могла лако да се прескочи. Дугогодишње организационе везе кроз Географски завод и семинар, теренска истраживања и везе кроз рад на Српском етнографском зборнику (СЕЗб), који је издавао Етнографски одбор СКА, али се истраживачки рад одвијао под окриљем Цвијићевог Завода и Семинара, имале су као резултат велики број двојно образованих антропогеографа и етнолога, попут Јована Ердџановића, Војислава Радовановића, Миленка Филиповића,¹² Боривоја Дробњаковића, Митра Влаховића, Душана Недељковића,¹³ и других Цвијићевих ђака који су као истакнути научници играли веома важну улогу у развоју етнологије. Утицај Цвијићеве антропогеографске школе осећао се у српској етнологији још деценијама након Другог светског рата.¹⁴

Поред универзитетске наставе у ужем смислу, поменуто је већ да је за развој Цвијићеве школе од изузетно велике важности био образовни и истраживачки рад који се развио у Географском заводу и у оквиру семинара који се ту одржавао. Захваљујући Цвијићу, Завод је постао центар развоја географије у Србији.¹⁵ Ту је покренут први географски часопис у Србији – *Преглед географске литературе*

¹¹ У извесном смислу је симптоматично да је то и година Цвијићеве смрти.

¹² Један детаљ из ране каријере М. Филиповића сведочи о дубоком преплитању етнологије и географије у њиховим институционалним почечима. Наиме, М. Филиповић, касније истакнути етнолог, био је 1925. године асистент Метеоролошко-климатолошког семинара, код проф. Павла Вујевића, географа, који је и сам претходно био Цвијићев ученик.

¹³ Недељковић је Цвијићева предавања слушао на Сорбони 1917, где је студирао филозофију и етнологију, а Цвијић у то време држао свој познати „антропогеографско-етнолошки течај“ о Балканском полуострву (Антонијевић et al. 1969: 391–392).

¹⁴ Штавише, и они Цвијићеви следбеници који су били само географи и антропогеографи били су веома активни, рецимо, у раду Етнографског института САНУ све до средине седамдесетих година 20. века, а неки од њих су били чак и директори, као нпр. Атанасије Урошевић, Милисав Лутовац, Милорад Васовић (в. Споменица ЕИ САНУ 1997). Све до 1980. године, када је укинута, *Антропогеографија* је била значајан предмет у оквиру студија етнологије. Занимљиво је да је *Антропогеографија* на студијама географије (које су после II светског рата премештене на Природно-математички факултет) престала да се предаје још 60-их година прошлог века (Павковић et al. 1983: 110).

¹⁵ До тога времена географија је код нас била релативно занемарена, неразвијена наука. Такође, до тада није било јасне представе о изгледу Балканског полуострва (распореду становништва, етничким границама и цивилизацијским утицајима, типовима и положају насеља, природним особинама и саобраћајницама). Није било чак ни географских карата Србије и Балкана – домаће нису постојале, а стране су биле пуне грешака. Цвијић је за овај велики подухват морао да окупи велики број сарадника и у томе је показао велике организационе способности (Васовић 1994: 153).

о Балканском полуострву (1894–1908), ту је покренуто и основано Српско географско друштво (1910) и, две године касније, његов *Гласник* (Васовић 1994: 30). Цвијићева географска школа је већ крајем 19. века стекла широко поштовање у земљи и иностранству.

У оквиру Семинара у коме је Цвијић окупио заинтересоване студенте, они су упућивани у научни рад. Вежбе, припреме научних екскурзија и окупљање ширег круга сарадника нису били рутинског карактера. Динамичне дискусије, жива излагања, неговање критичког мишљења, упознавање са теоријама већег броја наука, набавка литературе, часописа и, не на последњем месту, Цвијићев менторски рад и скрупулозна методолошка упутства претворили су Завод и Семинар у центар окупљања студената, београдских средњошколских професора и научника других профила, нпр. биолога и историчара (Васовић 1994: 152–155). Међу значајним чиниоцима по којима је Цвијићева школа постала позната и особена, издвајају се свакако теренски и тимски рад. Као једна врста анегдоте помиње се да су Цвијићеви студенти, које је он барем једном годишње водио са собом на терен (Ердељановић 1927: XXVI–XXVII), морали два пута да препешаче област коју су истраживали (Васовић 1994: 154). Осим одласка на терен, студенти су били дужни да прегледају сву расположиву литературу, статистичке и друге податке везане за одређени крај. Студенти су обучавани у картографији, поред осталог – и антропогеографској, а такође и у фотографисању појава којима су се бавили (Цвијић 1987/1: 20–23; Васовић 1994: 152–155).

Поред студената, друга група сарадника регрутована је из редова образованих људи. Цвијић је развио читаву мрежу сарадника који су, не само по Србији, већ и по Македонији, Босни и Херцеговини, Црној Гори и Хрватској, сакупљали грађу по његовим упутствима.

Прва *Упутства за проучавање села* Цвијић је штампао 1896. године, а затим их је разрађивао за посебне области и у наредним годинама издавао неколико нових верзија.¹⁶ Одазив је био велики, а Цвијић је бирао талентоване сараднике, са којима је радио даље.¹⁷ Био је с њима у писаној или непосредној комуникацији, давао савете и редиговао сву спелу грађу. Захваљујући томе, Цвијић је обезбедио да се на великом простору подаци сакупљају синхроно, по истоветној методи.

Временом у оквиру ове школе настају рукописи обимнијих, углавном регионалних монографија антропогеографског и, делимично, етнографског карактера, па се Цвијић обратио Академији наука, у којој је прихваћено да се

¹⁶ Од 1896 до 1922. године Цвијић је објавио пет свезака *Упутстава*, прилагођених одређеним крајевима и делимично различитих, у складу са тиме како се развијао његов приступ (в. Радовановић 1957: 34). *Упутства* су била разаслата посредством Академије наука, Географског завода (Ердељановић 1927: XXVI), али и Министарства просвете, а неколико часописа их је касније прештампавало, нпр. часописи учитељског, свештеничког и пољопривредног удружења – *Босанска вила*, *Дело* итд. (Васовић 1994: 156).

¹⁷ Цвијић наводи чак „стотине сарадника“ који су се одазвали позиви, међу којима су били најбројнији учитељи, с обзиром на ангажовање Министарства просвете, али такође и свештеници, трговци, студенти и други (Цвијић 1987/1: 22; Васовић 1994: 155).

најуспелија грађа публикује у оквиру едиције *Српски етнографски зборник* (СЕЗБ), односно, у оквиру њеног првог посебног одељења, које је тада покренуто под називом *Насеља српских земаља* (касније *Насеља и порекло становништва*).

Српски етнографски зборник је био капитално серијско издање СКА, одн. њеног Етнографског одбора, чије публикување је почело 1894. године монографијом *Живот Срба сељака*, Милана Ђ. Милићевића.¹⁸ У оквиру едиције временом су се развиле 4 серије („одељења“) – *Насеља и порекло становништва*, *Живот и обичаји народни*, *Народне умотворине* и *Расправе и грађа*.¹⁹ Сам Цвијић, који је већ био академик, постао је 1899. године такође и члан Етнографског одбора (Радовановић 1957: 50), а касније и његов председник. Од 1902. године он постаје уредник првог одељења СЕЗБ-а, које се до Првог светског рата звало *Насеља српских земаља* (I–X), а затим *Насеља и порекла становништва* (XI–XLVII). Цвијић је постао „алфа и омега“ читавог овог подухвата, онај који осмишљава, организује и подстиче рад на *Насељима*. Током његовог живота издата су 24 тома ове едиције, која је он сам редиговао, у којима је објављено 60 монографија из пера 37 сарадника, а односиле су се на пределе Србије, Црне Горе, Македоније, Босне и Херцеговине, Хрватске, Словеније, па чак и Украјине (Нова Србија и Славено-Србија). Захваљујући овоме, данас постоји релативно обухватна, по истој методологији синхроно прикупљена грађа са врло широког простора, која даје слику села (пре свега, насеља и порекла становништва) у Србији и другим јужнословенским земљама уочи великих политичких, а затим и свих других дубоких промена које је селу на овим просторима донео 20. век.

Осим што је био ментор и редактор својим студентима и сарадницима, Цвијић је и сам обављао бројна теренска истраживања. Током четрдесет година, још од почетка својих студија – у лето 1885, па све до 1925. године, Јован Цвијић је предузимао научне екскурзије, односно боравке на терену, који су представљали један од темеља његове научне методологије и захваљујући којима је подробно упознао Балканско полуострво и његово становништво.²⁰

Као прва монографија у првом тому *Насеља* објављен је Цвијићев рад *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*,²¹ прво синтетичко дело

¹⁸ На ово издање, као и на одлуку СКА да баш њиме отпочне публикување СЕЗБ-а, сам Цвијић се веома критички осврнуо већ наредне године. Критикујући метод (одн. недостатак метода) и бележење података и описа народног живота изван сваког контекста, па чак и без података о томе када су и како прикупљени, Цвијић је нагестивши и неке елементе свог, на позитивизму и емпиризму заснованог приступа, који ће бити развијан у оквиру његове школе (Радовановић 1957: 49).

¹⁹ Током година, од 1894. до 2005, издат је 101 том СЕЗБ-а у све четири едиције. Едиција није званично угашена, али већ готово једну деценију нема нових објављених наслова. На ово је утицало опадање интересовања за овако конципиране монографије и њиховог значаја. Међутим, од 2011. године, Службени гласник у едицији *Корени* почиње да прештампава томове СЕЗБ-а (в. Челиковић 2011).

²⁰ Осим Балкана, Цвијић је током година обишао и већи део Европе и Мале Азије. Опширније о Цвијићевим научним екскурзијама в. Васовић 1994: 33–65.

²¹ Поред тога, у првој књизи објављене су још три монографије: *Доње Драгачево*, Јована Ердџановића, *Средње Полимље и Потарје*, Петра Мркоњића, и *Дробњак*, Светозара Томића.

о антропогеографији Балкана, односно, о њеним одређеним аспектима, а што је још важније – и Цвијићево методолошко *вјерују* тога времена, и путоказ осталим сарадницима на пројекту *Насеља* (в. Цвијић 1987/1: 20). Управо овде, у првом поглављу под називом *Методe рада и средства*, изложено је неколико темељних захтева који се постављају пред научнике и који, иако наоко веома једноставни, представљају огроман корак напред у развоју научног мишљења у Србији тога доба. Цвијић пише: „ (...) Испитују се проблеми, ради њих се скупља грађа, не скупља се грађа о којој се не зна чему служи. Свако питање у Упутствима има одређени задатак и чини са свима осталима целину, којој је тежња да се све стране антропогеографских проблема тако расветле да им се и узроци виде, узроци разноврсни и компликовани, као и код свих проблема који се тичу оне интересантне везе и узајамних утицаја између целокупне природе и етничких момената, затим људских творевина и људског кретања“ (исто, даље). У оквиру ове књиге прештампан је поново и први *Упутник*. Затим је изложена Цвијићева подела Балканског полуострва на културне појасе, што је поткрепљено разликама у типовима насеља и кућа. Друго велико поглавље бави се миграцијама на Балкану, њиховим узроцима, типовима, правцима, као и последицама, односно утврђивањем порекла становника одређених крајева. Касније, 1922 године, у овој истој едицији објављена је као XII књига и Цвијићева монографија у целини посвећена миграцијама – *Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице*.²² Концепт метанастазичких кретања, спорих, дуготрајних миграционих кретања становништва ниског интензитета, најчешће у малим групама, у правцима који су умногоме били одређени географским факторима, којима се кроз неколико векова испремештало и изменило такорећи целокупно становништво Балкана, стварајући нове културне и етничке амалгаме кроз – како их Цвијић назива – разноврсне етничке и етнобиолошке процесе, а које историјски извори често пропуштају да забележе јер нису упадљиви као велики миграторни таласи (1987/2: 136), представља један од Цвијићевих великих доприноса знањима о Балкану и његовим становницима.²³

Ипак, најрепрезентативнијим изразом Цвијићеве антропогеографске школе сматра се *Балканско полуострво* – до данашњих дана хваљено, али и оспоравано капитално Цвијићево дело. *Балканско полуострво* објављено је најпре на француском језику.²⁴

У време када се појавило прво издање *Балканског полуострва*, оцењено је да је ово дело бацило нову светлост на геополитички значај Балкана, а такође и да је Балкан – с географске и антропогеографске тачке гледишта – од

²² У истоветном облику је овај текст укључен и у прву књигу *Балканског полуострва*.

²³ Термин *метанастазички* потиче од грчког *μεταστάσις*, што значи 'мењање места становања'. Цвијић бира овај термин да би нагласио специфичност овог типа миграција (исто).

²⁴ Ово дело изашло је у Паризу под насловом *La Péninsule balkanique : géographie humaine*, на 528 страна. На српском језику објављено је у две књиге, а друга је изашла постхумно (Цвијић 1922; 1930).

једног забаченог кутка Европе постао најбоље проучено и, у научном смислу, најпознатије европско географско подручје (Данеш 1927: 33). Ово дело је најрепрезентативније за сагледавање Цвијићевог концепта антропогеографије. Оно што су критичари највише оспоравали или оно што и данас оспоравају јесте питање Цвијићеве поделе и, уопште, методологије одређивања и проучавања „психичких типова“ Балкана.²⁵ Друго питање које изазива контроверзе везано је за његов јавни и политички ангажман. Да ли је Цвијић био објективан научник који се својим најбољим знањем ангажовао за опште добро, или је тај ангажман био мотивисан прикривеним политичким аспирацијама? Такође, да ли су се под његовим југословенством скривали великосрпски интереси (в. нпр. Ришев 2013)?

У етнологији је оцена Цвијићевог значаја током последњих година била изразито амбивалентна, а ако се постави у временску перспективу, примећује се да се све оштрије критике јављају од 80-их година прошлог века па надаље. Цвијићево место у огледалу историје етнологије налази се између апологије, критичке интерпретације и потпуног одбацивања. Поставља се питање шта га је довело у такав положај. Ово нас управо враћа на једно од питања постављено на почетку: какав је уопште однос Јована Цвијића и етнологије; да ли је он уопште био (и) етнолог, односно, чак – како део аутора наводи – оснивач ове науке у Србији.

Јован Цвијић: географ, антропогеограф, етнограф... етнолог?

Јован Цвијић се у науци првенствено и најчешће одређује као географ и антропогеограф, штавише – као „отац“ географије и антропогеографије, али исто тако, барем у извесној мери, и као родоначелник етнологије, а такође и као социолог.²⁶ Оваква одређења он свакако дугује интердисциплинарности свога рада. Сам Цвијић себе, међутим, никада није називао етнологом (као ни социологом) —по мишљењу његових ученика и следбеника, он је себе сматрао географом, и то физичким географом (Филиповић 1968: 27), а у оквиру тога можда је, пре свега, био геоморфолог (Чубриловић 1987: 70, Васовић 1994: 153). С друге стране, ти исти и неки други ученици и следбеници сматрали су да се он може назвати и оснивачем „наше науке о народу“ (Ердељановић, Дробњаковић, Влаховић) и етнологом (Радовановић, Филиповић).

Оснивачем наше науке о народу први га је вероватно назвао Јован Ердељановић (1927). Међутим, пажљивим читањем се уочава да он под тим ипак, изгледа, није имао у виду етнологију, мада је на више места у тексту

²⁵ Поред озбиљних методолошких дилема, сматрало се и да је Цвијић био веома пристрасан у интерпретацији горштачког, односно „динарског типа“, коме у највећем броју припадају Срби. Критика методологије Цвијићевог утврђивања психичких типова на Балкану из етнолошког угла може се, рецимо, наћи у Ковачевић 1982. Један од ранијих примера критике, која иде дотле да Цвијића оптужује за расизам, налази се у раду Динка Томашића, хрватског социолога који је живео у САД-у (1941). За другачију оцену в. нпр. Милић 1957: 457.

²⁶ О Цвијићу као социологу в. нпр. Милић (1956).

истакао да је Цвијић етнологију високо уважавао и подржавао њен развој. Мада и сам Ердѣљановић етнологију дефинише као науку о народу (у смислу „етноса“; в. нпр. Ердѣљановић 1932), када говори о Цвијићевом раду, он има у виду истраживања становништва, популације и специфичних, пре свега антропогеографских проблема (Ердѣљановић 1927). Миленко Филиповић, који сматра да Цвијић јесте био (и) етнолог, елаборира шта је то што у Цвијићевом раду сматра етнолошким аспектима истраживања, али примерима које даје управо показује да тај рад, посматран из угла етнологије као науке, ипак преваходно представља етнографску дескрипцију, која има суштинску функцију у постављању и разумевању антропогеографских, а не етнолошких проблема (1968). Како примећују неки други интерпретатори Цвијићевог рада, у научном раду је код њега увек у првом плану однос географског простора и популације, односно – „природних појава и људског живота“ (Васовић 1994: 157). Велики број тема које Цвијића занимају свакако припада и класичној етнологији (културни појасеви, миграције, материјална култура, посебно изглед насеља, одевање, привреда, па и психички типови, уколико се истражују другачијом, развијенијом методологијом него што је у Цвијићево време било могуће, припадају свакако етнолошкој традицији, макар и ако је та традиција данас умногоме превазиђена). Међутим, информације које Цвијић даје о овим темама увек су у функцији разумевања односа човека и његовог природног, географског окружења. Многи познаваоци Цвијићевог рада истичу да је он високо ценио етнологију и подржавао њен научни развој, али како примећује Чубриловић, етнологија је, захваљујући опет Цвијићу и његовој школи, током неколико деценија свог развоја истовремено била потпуно у служби антропогеографије и малтене је постала њена помоћна наука (1987: 70). У кључу ових последњих оцена (тј. да је етнологија била у извесном смислу апсорбована од стране антропогеографије) можда се може тумачити што нове генерације етнолога, почевши од оних које су ступиле на сцену седамдесетих година прошлог века па надаље, имају према Јовану Цвијићу и његовој улози у историји српске етнологије у најмању руку амбивалентан однос, а понекад показују и отворени анимозитет.²⁷ Томе се може додати и оцена Војина Милића о недовољно развијеном концепту културе у Цвијићевом научном систему, што по Милићевом мишљењу проузрокује велике проблеме и недостатке у коначном исходу и резултатима Цвијићевог опсежног научног концепта. Када се има у виду да се етнологија у другој половини 20. века почела изграђивати управо као наука о култури, што је седамдесетих година довело до преокрета у погледу тема, проблема и теоријских и методолошких приступа, постаје јасније да је новим генерацијама етнолога Цвијићев концепт изгледао „тесан“ и недовољан као истраживачки оквир. Већ осамдесетих година оспорава се блискост антропогеографије и етнологије, односно – Цвијићево место „оца-оснивача“ етнологије у Србији.²⁸ С друге стране, Цвијићу се ипак не

²⁷ В. нпр. Миленковић 2008; Ришев 2010; исти 2013.

²⁸ На пример, на предавањима на Одељењу за етнологију београдског Филозофског факултета, почетком осамдесетих година, поједини професори су наглашавали да Цвијић није оснивач

оспорава позитивна улога организатора и, у неком смислу, промотера етнологије као науке у Србији, а старије генерације етнолога и даље позитивно перципирају његову улогу (нпр. Влаховић 1987).

Могли бисмо закључити да је Цвијић као „оснивач наше науке о народу“, у ствари, оснивач науке о становништву, популацији и њеном односу са природним окружењем, а не о народу у смислу у коме је Ердџановић дефинисао предмет етнологије, и још мање је то ако се етнологија разуме као наука о култури. Међутим, при свему томе, управо је Јован Цвијић био тај који је организационо, али такође и методолошки и теоријски, за своје доба, изузетно унапредио ниво научног живота у Србији, и одиграо кључну улогу у развоју научног живота на прелазу векова, онда када су се многе науке тек формирале. Он сам није ни први ни најзначајнији универзитетски наставник етнологије, али је значајно утицао на развој етнологије кроз подршку њеној институционализацији као универзитетског предмета и њеној афирмацији у јавности. Што је још важније, образујући антропогеографе који су касније постајали и етнологи, уводио је критеријуме научног рада, емпиризам (у овом случају кроз теренски рад који је био обавезан за све његове студенте), као и теоријско-методолошке оквири који су пратили развој науке његовог времена, и које су он сам и његова школа можда примењивали у антропогеографији, али који су могли послужити као пример примене научног метода и ван тог оквира. Цвијићев став, изражен у неколико претходно цитираних реченица из *Антропогеографских проблема Балканског полуострва*, – да се грађа не сакупља грађе ради и да научно истраживање подразумева проблемски приступ, представља граничну линију која је раздвојила сакупљање грађе и описе народног живота од научноистраживачког рада. Већ самим тим, Цвијића можемо сматрати оснивачем етнологије као науке у Србији. Међутим, парадоксално, посматрано из перспективе етнологије као науке (посебно као науке о култури), Цвијић је евентуално био етнограф, који је уз проблеме насеља и порекла становништва бележио фактографију о народном животу, али без система и разрађеног концепта културе. Његови ученици су евентуалним некритичким инсистирањем на следећу Цвијићевог приступа заправо чинили његовом делу лошу услугу, јер нису даље развијали његове концепте и методе, посебно концепт културе. Што се више етнологија развијала као наука о култури мимо и изван Цвијићеве школе, његов рад се све више млађим генерацијама чинио као нека врста ћорсокака и – управо супротно ономе што је био и чему је тежио научник Јован Цвијић – као сакупљање грађе ради грађе саме.

етнологије, јер је он заправо географ и антропогеограф. Тих година објављује се и критички текст о Цвијићевој „етнопсихологији“ – као о ненауочној и романтичарској (Ковачевић 1982), а такође и оцена, која се додуше износи између редова, да етнологија раздвајањем од антропогеографије, које постаје очигледно почетком осамдесетих година прошлог века, није много изгубила (Pavković et al. 1983: 109–111).

С обзиром на Цвијићев огроман и вишедимензионалан рад, допринос и каснији дуготрајни утицај, који је у међувремену можда и превазиђен (што није необично с обзиром на то да нас од Цвијићевог рођења дели век и по, а од његове смрти нешто мање од једног века), али који има велику историјску вредност, етнологија у Србији му дугује и једну комплекснију и контекстуализованију анализу његовог рада него што је то досад био случај.²⁹

С друге стране, може се поставити питање шта је то што можемо сматрати живим у Цвијићевом наслеђу. Немајући овде довољно простора за коментар многобројних и комплексних аспеката Цвијићевог дела, поменимо само интердисциплинарност као начин посматрања проблема који је данас можда још актуелнији него у Цвијићево време.

А што се тиче антропогеографије, која је у науку ушла на велика врата на прелазу из 19. у 20. век, посебно у етнологију у Србији, захваљујући делатности Јована Цвијића, и снажно обележила почетке и прве деценије њеног развоја, да би затим постепено нестајала, у толикој мери да – после „разлаза“ – седамдесетих и осамдесетих година прошлог века етнологија и географија уопште не сарађују, може се приметити да се антропогеографија у свом првобитном облику повукла и из саме географије (в. нпр. Лутовац 1974: 75). Међутим, географи су у међувремену, слично као и етнологи, пролазили кроз развојне фазе своје науке и значајно унапредили теоријске парадигме, и данас се у оквиру, рецимо, друштвене географије баве веома престижним истраживањима заснованим на савременим теоријским приступима. Оставићу на крају отворено питање да ли је у време интердисциплинарности и поновног окретања неким темама којима се и Цвијић бавио, али из новог угла (попут, на пример, односа човека и природног окружења, или попут миграција), време за поновно међусобно упознавање наших наука и обнову сарадње на новим основама. Да ли можда у блиској будућности можемо поново да сарађујемо, на пример, у областима еколошке антропологије, антропологије миграција, или антропологије простора?

---

²⁹ Цвијићево дело, као уосталом и свако друго, свакако се може интерпретирати критички, међутим, радови који су у новије време објављени на ову тему (Миленковић 2008, Ришев 2010 и 2013) потпуно издвајају Цвијића из контекста његовог доба и, чини се, оптужују га без довољно аргумената за (српски) национализам, па чак и за расизам. Штавише, и Ковачевићева критика Цвијића као романтичара могла би да се подвргне преиспитивању (Ковачевић 2001: 27–44), с обзиром на то да је упитно могу ли се Цвијићеви психички типови (који по његовом мишљењу настају из суодноса човека и природног окружења и не поклапају се нужно са етничким групама) суштински поистоветити са романтичарским концептом *духа народа*. Цвијићево дело се данас можда више може сматрати превазиђеним због његовог позитивизма и његовог имплицитног или експлицитног југословенства, који се проглашавају историјском и научном заблудом, него због наведеног романтизма или српског национализма.

Литература:

- Антонијевић Драгослав et al. 1969. Дијалог са проф. Душаном Недељковићем о његовом досадашњем раду на пољу етнoлошких наука и фолклористике. *Народно стваралаштво* 29-32: 389-434.
- Барјактаровић, Мирко. 1963. Катедра за етнологију. У: *Сто година Филозофског факултета (1863-1963)*. Самарцић, Радован (ур): 287-300. Београд: Народна књига.
- Васовић, Милорад. 1994. *Јован Цвијић: Научник – јавни радник – државник*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Влаховић, Петар. 1987. Јован Цвијић као оснивач наше науке о народу. Писци наше етнологије и антропологије 1. *Етноантрополошки проблеми* 1: 67-75.
- Годишњак СКА. 1893. *Годишњак Српске краљевске академије* VI. 1892. Београд: СКА.
- Данеш, Јиржи В. др. 1927. *Јован Цвијић*. Посебна издања Географског друштва 1 (ур. Боривоје Ж. Милојевић). Београд.
- Дробњаковић, Боривоје. 1948. Српска етнографија од Вука Караџића до данас. *Музеји* 1: 27-39.
- Ердељановић, Јован. 1927. Јован Цвијић и наша наука о народу. У: *Цвијићева књига: XV-XXXV*. Београд: СКЗ.
- Ердељановић, Јован. 1932. *Основе етнологије*. Београд.
- Ковачевић, Иван. 1982. Етнoлошка проучавања психичких појава. *Етнoлошке свеске* 2: 23-33.
- Ковачевић, Иван. 2001. *Историја српске етнологије II: Правци и одломци*. Београд: Српски генеалoшки центар.
- Лутовац, Милисав. 1974. Антропoгеографска проучавања у оквиру етнoлошких монографија. У: *Симпозијум о методологији етнoлошких наука* (ур. Душан Недељковић). Одељење друштвених наука. Научни скупови 2. Београд: САНУ: 75-81.
- Миленковић, Милош. 2008. О научном раду и нашем универзитету (сто година касније). *Гласник Етнографског музеја* 72: 41-50.
- Милић, Војин. 1956. Социолошка концепција Јована Цвијића I-III. *Књижевност* 9-12: 161-179; 313-335; 457-468.
- Равковић, Никола, Dušan Bandić & Ivan Kovačević. 1983. Тежње и правци развоја етнологије у SR Србији (1945-1983). *Zbornik 1. kongresa jugoslovenskih etnologov in folkloristov* (ур. J. Bogataj & M. Terseglav). 107-122. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.
- Pišev, Marko. 2010. Ko je ko u Kraljevini SHS: Formalna analiza Cvijićeve rasprave o jedinstvu Južnih Slovena, *Etnoantropološki problemi* 5/2: 55-79.
- Pišev, Marko. 2013. *Politička etnografija i srpska intelektualna elita u vreme stvaranja Jugoslavije 1914-1919: slučaj Jovana Cvijića*. Београд: Српски генеалoшки центар – Odeljenje за етнологију и антропологију Филозофског факултета.

- Радовановић, Војислав С. 1957. Јован Цвијић – из перспективе савремене научне мисли један поглед на живот и научно дело великог српског научника, с нарочитим обзиром на антропогеографију и етнографију, на дан двадесетпетогодишњице његове смрти (16.1.1927-16.1.1952). *Гласник Етнографског института САНУ* 2-3 (1953-54): 1-66.
- Самарџић, Радован (ур). 1963. *Сто година Филозофског факултета (1863-1963)*. Београд: Народна књига.
- Spasovski, Milena & Danica Šantić. 2013. Razvoj geografije stanovništva od antropogeografskog do prostorno-analitičkog pristupa, *Stanovništvo* 51/2: 1-22.
- Tomašić, Dinko. 1941. Sociology in Yugoslavia, *The American Journal of Sociology*, 47/1: 53-69.
- Трговчевић, Љубинка. 1986. *Научници Србије и стварање југословенске државе*. Београд: Народна књига - СКЗ.
- Трговчевић, Љубинка. 1995. Политички погледи Јована Цвијића. *Флогистон* 2: 71-94.
- Филиповић, Миленко. 1968. Јован Цвијић и српска етнологија. У: *Цвијићев зборник. У спомен 100-годишњице његовог рођења*, ур. Милисав Лутовац: 27-42. Београд: САНУ. Одељење природно–математичких наука.
- Свијић, Јован. 1918. *La Péninsule Balkanique : géographie humaine*. Paris: Librairie Armand Colin.
- Цвијић, Јован. 1922. *Балканско Полуострво и јужнословенске земље: основе антропогеографије 1*. Београд.
- Цвијић, Јован. 1931. *Балканско полуострво и јужнословенске земље: основи антропогеографије 2*. (Прегледао и унео исправке и допуне Јован Ердџановић). Београд: Геца Кон.
- Цвијић, Јован. 1965 (1923). Из успомена и живота. У: *Ј. Цвијић, Аутобиографија и други списи* (прир. В. Стојанчевић): 29-57. Београд: СКЗ.
- Цвијић, Јован. 1987/1 (1902). Антропогеографски проблеми Балканског полуострва. У: *Антропогеографски и етнографски списи*. Јован Цвијић, Сабрана дела, 4/Г: Београд: САНУ.
- Цвијић, Јован. 1987/2 (1922). Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице. У: *Антропогеографски и етнографски списи*. Јован Цвијић, Сабрана дела, 4/Г: 131-190. Београд: САНУ.
- Челиковић, Борисав Т. (прир) 2011. *Насеља српских земаља*. Библиотека Сведоци епохе. Едиција Корени: Српске земље, насеља, порекло становништва, обичаји, 1. Београд: Службени гласник.
- Чубриловић, Васа. 1987. Живот и рад Јована Цвијића. У: *Цвијић Ј. Карст: Географска монографија. Нови резултати о глацијалној епоси Балканског полуострва*. Сабрана дела 1: 13-156. Београд: САНУ.